

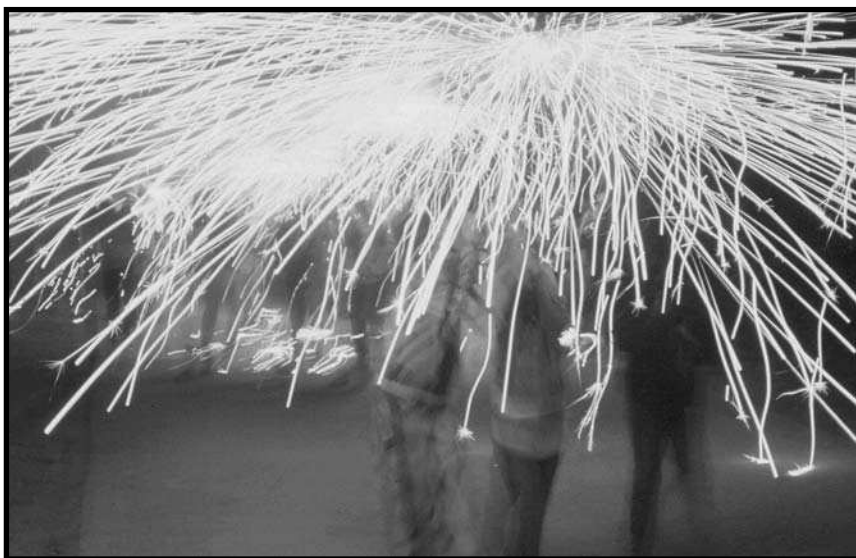
L'EVOLUCIÓ DEL FOC FESTIU ALS PAÏSOS CATALANS EN EL CONTEXT MEDITERRANI

Jordi Bertran

El foc festiu és present als Països Catalans des de temps ancestrals. Fogueres, falles, ciris, atxes, bous embolats, arcabussos, trabucs, galejadors..., són elements definidors del nostre calendari. La pirotècnia n'és un dels emblemes més estesos. Apareix en dues tipologies –popular i professional–, que compten amb milers de practicants i seguidors.

ELS ANTECEDENTS. ELS FOCS GRECS A TOTA LA MEDITERRÀNIA

La vinculació de la Mediterrània amb el foc artístic i festiu té una llarga tradició. El 479 aC, els grecs van encendre pires per cremar els estris de guerra peCap arses. Van abocar sofres i resines per canviar-ne el color. És el primer foc que transforma l'aparença habitual i té una finalitat artística alhora que festiva. Així, més endavant, es parlaria de *focs grecs* per designar els artificis pirotècnics. Els grecs també van ser els primers a dissenyar màquines voladores, que si bé no usaven la pirotècnia, es desplaçaven gràcies a la propulsió, essencial després en els coets. Cap al 400 aC el grec Archytas de Tarentum va construir un colom de fusta que, amb el vapor que en sortia, es desplaçava per uns cables. És l'antecedent de les maquinàries que a l'Edat Mitjana meravellaran els espectadors. Cap al 100 aC, un altre grec, Heró d'Alexandria, inventà un giny que també usava el vapor com a propulsor, l'*aeolipile*, una esfera en la part superior d'una olla amb aigua que, un cop encesa, enviava vapor per uns tubs en forma d'ela; en escapar-se, provocava la seva propulsió i el gir consegüent.

SALVADOR PALOMAR

Roma heretà el vessant artísticofestiu del foc i la terminologia. Empraven oli de nafta, grasses naturals i substàncies minerals per produir *foc volant* i *trons* en celebracions nocturnes. Colofònia (residu groc de la destil·lació dels olis volàtils i de les oleoresines del pi), sofre i salnitre (nitrat de potassi), són els components que es barregen i dissolen en oli de llinosa o llorer per ser introduïts en canyes i disposar dels voladors romans.

Bizanci havia usat una substància anomenada *foc grec* amb finalitats militars. Viscosa, incendiària, segurament explosiva, cremava sobre l'aigua. Havia estat inventada cap al 650 dC per Cal·línic, un grec refugiat a Constantinoble, on va oferir el descobriment a l'emperador. El foc era llençat a través de sifons similars als llançafomes, ubicats als vaixells. També empraven granades disparades amb catapultes que, en caure sobre les embarcacions enemigues, es trencaven i provocaven incendis. El foc grec fou fonamental en la vic-

tòria sobre la flota àrab que va assetjar Constantinoble al segle VII. La composició era un secret d'estat tan ben custodiat que ni en l'actualitat se'n sap la fórmula ni la proporció dels ingredients. Barreja de nafta, pega, sofre, cal, salnitre i petroli, provocava incendis gairebé impossibles d'apagar.

LA INVENCIÓ DE LA PÓLVORA NEGRA

La invenció de la pólvora negra –barreja de nitrat de potassi, carbó vegetal i sofre– serà clau per a l'existència de pirotècnia. El descobriment és paral·lel als antecedents ressenyats i succeeix a l'altre extrem del planeta, a la Xina. Els estudiosos islàmics han estès la tesi de la introducció a Occident per les vies de penetració àrab. Recollit el coneixement xinès, l'haurien dut a la Mediterrània en coets, bombes, traques i llums de colors. En un manuscrit d'alquímia àrab del 622 de l'hègira (1225 de l'era cristiana) es

descriuen composicions de tipus pirotècnic. Altres investigadors consideren que Marco Polo, en els viatges del XIII, o bé els croats medievals, a les guerres contra l'islam, haurien portat la pólvora també des de la Xina.

ELS PRIMERS PIROTÈCNICS CATALANS

A l'Europa medieval l'Església desenvolupà una teatralitat catequètica per a la difusió de la religió. Certes representacions incorporaren al XIV-XV el foc pirotècnic com a element espectacular i efecte especial. Entre 1356 i 1368, el bisbe de València insistia que la representació de la Pentecosta per commemorar la baixada de l'Esperit Sant sobre els apòstols s'havia de fer un sol cop i sense coets, en relació a la màquina o colom que descendia del sostre de la catedral. El 1383, els especiers o adroguers de Tarragona fabricaven voladors de *foc grec* o pirotècnic. Cap al 1400, els voladors eren estesos arreu d'Europa en festivitats religioses i civils. Paral·lelament, es desenvolupen formes populars de pirotècnia, persistents fins ara. Així, a València, el 1412, el Consell municipal va prohibir que «null hom no gos llançar corredors ab pólvora e foch

per les carreres don sorten perills, per experiència de cremament dalberchs». Els corredors de pólvora i foc són coets borrarxos de diferents eixides.

Les forces de l'infern es revestiran d'artificis pirotècnics, com en el ball de Sant Antoni, un sant encara amb moltes celebracions patronals estructurades com a festa major d'hivern a les acaballes de l'Edat Mitjana, quan les tasques agrícoles tenien una preeminència fonamental. Les escenificacions de sant Antoni ermità, enfrontat als dimonis que el tempten, són una constant en la festa tarragonina del 1414 al 1617. Aquesta dinàmica s'inscriu dins l'àmplia devoció cap a aquest sant. L'època d'or que travessà la religiositat més planera contribuï a la seva popularització. El foc era i és el protagonista en les representacions especialment conservades als Ports de Morella i al Maestrat, on la crema de la seva barraca, acompanyada dels focs dels dimonis, esdevé el clímax de la celebració.

Dins d'aquest mateix esperit, el cicle del Corpus i de les festes patronals va dissenyar, a partir del XIV, un extraordinari conjunt d'elements: balls, personatges bíblics, bestiar, jocs al·legòrics i entremesos. Comptem amb notícies a tot el Principat, en una extensió generalitzada d'aquest model festiu. Els entremesos de Sant

Miquel o l'Infern i el de Sant Jordi i el Drac són claus en la teatralitat medieval que es perpetua en les principals festes del domini català. Tarragona té la primera referència de *focs grecs* dins l'entremès de Sant Miquel el 1436, quan coneixem el nom del primer pirotècnic català: Guillem Xon ven cinc dotzenes de *focs grechs*. El Consell municipal també paga a Gabriel Sapere cinc *canons* per disparar-los. El foc, les espurnes i els esclats de trons dibuixen el caos, amb què l'època medieval caracteritza l'infern. Poc després, el 1439, els administradors del Corpus de Tortosa van regular la coeteria per no malmetre la indumentària dels espectadors ni els guarniments.

El 1445 apareix el mot *coet* al País Valencià. València estableix zones dins el casc urbà on es fabrica i ven pirotècnia, fins al punt que el 1469 es dicten prohibicions «per quant experiència ha mostrat que les cases en les quals pólvora, coets e tronadors se fan e se tenen, stan a gran perill de prendres foch en aquelles [...] maiorment quant en les dites cases promptíssimes a penre e encendres lo foch». Ateses aquestes raons «perquè incendi algú no si seguesca, stablexen e proveexen que [...] en algun temps no presomesca o gosa persona alguna fer pólvora, coets o tronadors o tenir o vendre aquells, sots pena de trents sóli-

Disparà.
València l'any 1905.

dos e perdre la pólvora, coets o tronadors». La prohibició diferencia la matèria primera –pólvora– dels artificis resultants, coets i tronadors, uns productes amb efectes lumínics i altres només amb tro. La prohibició és relacionada amb la destrucció, el 1467, de l'altar major i del retaule de la catedral pels focs del colom de la Pentecosta.

A Catalunya també són documentades màquines aèries de focs que pugen i baixen en els temples. El 1453, a Barcelona, en l'entremès de l'Anunciació una coloma troba Maria usant «raigs de lums o de foch qui no damniiffich res». Al segle XV, a Lleida, en el Misteri de la Colometa de la Pentecosta, s'introduí el colom que baixava des del cimbori amb focs i tronadors, i una roda amb dotze flames. Aquestes formes pirotècniques generaven un terrabastall extraordinari, per la qual cosa foren foragitades a la plaça o prohibides. Tot i així, encara es conserven coloms amb focs i petards en representacions a les portes dels *duomi* de Florència i Orvieto, i a la plaça de Sant Marc de Venècia.

Les formes interiors pirotècniques sorprenen perquè són pràctiques extingides, utilitzades per emfatitzar els moments claus de les representacions. En les Passions se simulava el terratrèmol que acompanya la mort de Jesucrist amb esclats de pólvora, efecte repetit en la resurrecció. Les salves que encara es llisten des del terrat de la basílica de Santa Maria en el zenit del Misteri d'Elx, dins el cicle de l'Assumpció de la Mare de Déu, per assenyalar les pujades i baixades de personatges, són una pervivència de primitives fórmules escèniques. L'infern també comptava amb efectes pirotècnics. Un text occità del XV explica el sistema perquè els diables llencin foc a través de màscares i des de peus i mans, i per preservar l'atrezzo i els actants. Usaven una barreja de trementina –oli essencial resultant de la mixtura de monoterpens obtinguts en la destil·lació de l'oleoresina dels pins–, esca seca preparada amb la polpa d'aquest bolet, cotó i aiguardent, a la qual calaven foc. Els diables duen *tubs de pólvora* als peus i

TERESA PARAREDA

mans. Les màscares aïllen l'individu d'un dipòsit de fang amb carbons, sofre i aiguardent; quan l'actor bufa, fa sortir una flama blava pels orificis de la careta.

La pirotècnia de la teatralitat religiosa fou imitada en espectacles àulics a les corts reials de tota Europa. Els governants n'havien comprovat l'efectivitat i el ressò popular, i no és estrany que la incorporeassin en bèsties com el griu en la batalla de Balaguer entre moros i cristians, escenificada a Saragossa el 1414 en la coronació de Ferran I. D'altra banda, a finals de l'Edat Mitjana, la difusió de la pólvora comportà que, en els actes oficials, l'artilleria disparés canonades de salutació com a inici protocol·lari. Per analogia, el costum s'incorporà a les activitats populars, realitzant-se descàrregues d'arcabussos, com les dels moriscos de Granada, connectades amb les fantasies o carrera de la pólvora al Magrib: batalles de genets arcabussers berbers. El cas morisc i el berber són propis de societats sense normativització de la pólvora ni de les armes.

La transformació, al segle XVI, de l'entremès de l'Infern en el ball de Sant Miquel i els diables, i la continuació del drac i la mulassa com a figures autònomes, seran els pols de tradicionalització de la pirotècnia medieval en el Corpus i en les festes majors. Per tant, carretilles, sortidors i fuets de diables i bèsties són hereus de les formes pirotècniques més primitives. S'estengueren més enllà

de les fronteres dels Països Catalans i contagiaren més espectacles àulics i profans, com la coronació de l'esposa del rei anglès Enric VIII, Anna Bolena, el 1533, amb personatges propers als primitius diables, els *green men* –'homes verds'–, pirotècnics embolcallats en fulles humides que els protegien dels focs que duïen a les mans. Esdevindrien un reclam per conduir els espectadors al lloc des d'on contemplar els focs d'artifici.

ELS PRIMERS ESPECTACLES: DE L'EPICENTRE DE FLORÈNCIA A LES CERIMÒNIES DE TRENTO

Durant el Renaixement, es desenvolupen dues escoles de pirotècnia. D'una banda, la de Florència; de l'altra, la de Nuremberg. La italiana va fer èmfasi en l'elaboració dels focs d'artifici, mentre que l'alemanya va incidir en el desenvolupament químic. Florència era un destacat focus cultural. A partir de construccions anteriors de figures de guix que vomitaven foc taronja, dissenyaren espectacles més complexos. Durant el Carnaval de 1464 trobem la primera concepció artística d'un espectacle públic de focs artificials. Els florentins van més enllà del llançament de voladors i de focs grecs dels entremesos. Creen espectacles artístics que s'estendran a d'altres estats de la penín-

sula italiana: Bolònia, Nàpols, Milà, Roma i, a partir del XVI, Venècia, que substituirà Florència com a centre polític i cultural. El fet que el foc es basteixi damunt d'estructures escenogràfiques –les màquines o temples–, amb composicions geomètriques, cascades, escuts, fonts, palaus o personatges al·legòrics, originà l'ús de la terminologia *castell de focs* per a les exhibicions pirotècniques, pervivent fins avui.

A l'Espanya del XVI els poders públics van intervenir en la reglamentació pirotècnica. El 1532, Carles V decretà les primeres ordenances per al gremi de coeters, separant-les de les dels artillers. A partir del Concili de Trento (1545-1564), plataforma de la Contrareforma catòlica, l'Església atacà les manifestacions populars imbricades en el culte litúrgic. A Catalunya, el Concili de la Tarraconense del 1564 dictà normes contra les pràctiques que li restaven solemnitat, com les representacions en esglésies, que sortiran a la plaça.

En el procés d'ús del carrer, tindran èxit els espectacles pirotècnics. No és estrany, doncs, que el 1549, en l'estada del futur rei espanyol Felip II a Trento, localitat amb població italiana de l'imperi alemany, del qual n'era sobirà el seu pare Carles V, es realitzin fins a cinc exhibicions pirotècniques de gran complexitat. Les morfologies usades foren:

- el castell de focs del sol i els vents: castell de fusta, amb decoracions amb flames i explosions, i rodes sobre pals que, enceses, giravolten simulant raigs;
- el globus o esfera i el drac aeris, amb efectes pirotècnics enlaire i cap als espectadors;
- el drac terrestre amb pirotènia, amb un coll molt llarg que arriba a finestres i balcons;
- el ruc viu amb coets entre la multitud;
- la boca o escenografia d'infern amb un monstre pirotècnic i amb Cèrber, el gos de tres caps de l'avern clàssic, també amb foc; diables amb coets en mans i banyes; un ase o mula amb espurnes i explosions. L'infern és destruït enmig dels focs;
- la batalla pel castell entre les forces del mal –centaures o cavallets, soldats turcs i gegants–, contra soldats cristians amb armes, cascs i piques de foc, tots amb espurnes i detonacions enmig dels espectadors. La cloenda és una esfera al capdamunt del castell, plena de pólvora, que explota i deixa anar coets; i
- els arcabussers.

El cronista insisteix en la novetat dels artificis pirotècnics. Som, doncs, al davant de la primera notícia europea d'espectacles amb un desenvolupament destacat de la pirotènia.

Als Països Catalans constatem la diversificació de manifestacions de pólvora. El 1550, a Tarragona apareix la tronada. En l'àrea valenciana del sud, les festes patronals se celebren amb la soldadesca, milícia local o exèrcit a la reserva, que constitueixen les companyies d'arcabussers. Alcoi la documenta el 1570; Oriola, el 1579, i Villena, el 1586. Mentrestant, el 1573, a Catalunya, amb la prohibició del bisbe Benet de Tocco perquè els «dragolins i altres gèneros d'animals» no entrin en les esglésies gironines «ballant i tirant cohets», comprovem que el Concili de Trento no havia eliminat les figures zoomòrfiques medievals.

EL SEGLE XVII: TRONADORS, COETS, ESCOPETADES, MASCLES I CORDES

Al començament del XVII, el 1601, els diables barcelonins disparen, pels carrers, *tronadors* des de *maces*. El 1628, quan tenim documentats la mulassa i els diables de la Patum de Berga, encenen *cuets*, la paraula emprada durant el XVII i la primera meitat de la centúria següent.

El 1611, el *Tesoro de la Lengua Castellana*, de Sebastián Covarrubias, parla dels *morteretes*, que corroboren la consolidació de les tronades del segle anterior. La primera notícia

SALVADOR PALOMAR

Drac de Tarragona.

explícita d'una tronada a Reus és del 1677, per Santa Susanna, patrona dels preveres de la Prioral: «pòlvora per als tirs de mascles». El 1683, un castell de focs de mitja hora al Mercadal de Reus produeix un accident que afectà l'ajudant del mestre pirotècnic: és la primera referència d'una exhibició tan llarga al Principat. El mateix any, també a la capital del Baix Camp, es parla de molts coets aviats a l'aire i també amb dos cordes, una del portal de Monterols al carrer Major i l'altra del campanar al Mercadal. Aquesta modalitat ha estat identificada com un antecedent de les traques.

A Catalunya, el 1620, coneixem l'ús ritual de trabucs quan a Centelles l'arribada de la relíquia de santa Coloma fou saludada amb tirs d'arcabussos. Els centellencs gaudirien posteriorment, després de la guerra de Successió, d'un privilegi de Felip V que permetria que cada vilatà tingués arma. Avui, durant la festa del Pi, cada 30 de desembre tot el poble és *alçat en armes*. En el mateix sentit, el 1625, a Reus, les confraries compten amb fileres que *tiren* amb pólvora, mentre que el 1652 es recull el mot *galejar* com a festejar amb trons i soroll. El 1668, a Alcoi es documenten arcabussos per a cristians i moros, mentre que a Alacant, l'artilleria el 1691. El XVII va suposar, doncs, l'extensió generalitzada d'armes de pólvora en la festa, de forma que, en arribar al segle XVIII, a Vilanova i la Geltrú l'autoritat eclesiàstica explicita decrets anteriors prohibint que es *tiren escopetades* en les processons, i els ratifica.

EL SEGLE XVIII: EL SALT DEFINITIU DE LES CARRETTILLES I ARCABUSSOS A LES TRAQUES I CASTELLS

En el desenvolupament de la pirotècnia al País Valencià tingueren molt a veure les conseqüències de la batalla d'Almansa (1707). València havia tingut una fàbrica d'armament a la Ciutadella, d'on sortien *mosquetes* i pistolons, alhora que servia de magatzem per a armes en desús. Derrotades les tropes antiborbòniques, Felip V va prohibir les armes en les

soldadesques i festes, va desmuntar la fàbrica i va traslladar les fargues i les forges a Toledo, alhora que els artesans foren acomiadats: van tornar als pobles per fer de picapedrer i ferrer.

No obstant això, l'afany destructor de les tropes espanyoles afavorí el foc valencià. Els espanyols van calar foc a les armes en desús. La fusta cremà i vengueren els tubs de ferro

canó de poc calibre i tret molt llarg, usada del XV al XVIII. És emprada al segle XV per Ausiàs March, per Joanot Martorell al *Tirant lo Blanc*, o en un document de 1463 de l'Arxiu General del Regne de València. És, doncs, un mot de la nostra llengua des de gairebé tres-cents anys abans de 1716. Rebia noms diferents segons la llargària: *llegítimes*, les de 30

Actuació dels Diables de Reus.

com a ferralla; l'atzar va voler que els antics treballadors en fossin els destinataris. Els vells coneixedors de la ferramenta —els pirotècnics encara anomenen així els tubs per disparar— decidiren reprendre els rituals festius. Els tubs de les armes es van convertir en eines festives que *carregaven* i disparaven els exoperaris. Són els primers morterets amb un origen conegut, que serviran per preparar les exhibicions anomenades aleshores traques.

Una de les teories més difoses sobre l'origen del mot *traca* ha considerat que les armes de la Ciutadella haurien estat prèviament anomenades en valencià —pel fet de ser un ferro incrustat en una fusta grossa— *tranques*, d'on hauria sortit el mot *traca*, i en castellà, *culebrinas*. L'anàlisi filològica aporta una visió diferent. *Colobrina* és recollit pel *Diccionari Català-Valencià-Balear* de Francesc de Borja Moll i Antoni M. Alcover en el sentit d'arma portàtil de foc, amb un

a 32 calibres de llarg, i *bastardes*, les de 24 a 27 calibres. En canvi, el mot *tranca*, tot i ser en el diccionari amb el sentit de barra que es travessa darrere una porta perquè no l'obrin, és un castellanisme posterior.

En la investigació etimològica de Joan Coromines, el mot *traca* per expressar el so i el fet d'espetegar o cruixir d'objectes que xoquen o peten, l'un damunt o darrere de l'altre, és documentat el 1249 i provindria de l'arrel onomatopeica i expressiva *trac*, com a sinònim d'espetec o explosió. Al segle XV, el poeta Francesc Ferrer empra «trons e traquits». Per tant, és versemblant que, amb els tubs de ferro de les colobrines, els antics operaris encadenessin explosions identificades amb la paraula preexistent des del segle XIII, tot i que encara no usada per al món de la pólvora: la *traca*. Dels que disparaven, se'n digué *traquers*. Entre la ferramenta en desús que els espanyols revenien, els traquers hi trobaren

bombardes, és a dir, canons que des de la muralla haurien disparat pedres contra l'enemic. L'ús festiu de les bombardes les perpetuà, passaren a anomenar-se *canterelles* i arrodonien l'explosió de les traques. Les canterelles es podien carregar amb salves de pólvora i s'anomenaven canterella mascle. Si el traquer posava taco, caramels o al·leluies, era una

nistració, fet que tindrà conseqüències en les celebracions amb trabucs. Al costat de la institució reial, l'eclèsiàstica continuà la lluita per destriar els elements festius civils i populars dels religiosos. El 1723, el vicari general de Solsona constata que al Corpus de Berga la Mulassa i els Diables entren a l'església «guarnits tots de coets», i ho prohibeix.

Petrer, Banyeres de Mariola, 1771, i Sax, 1780. D'aquesta manera, es popularitzen els usos festius d'aquestes antigues companyies militars a mesura que minven els atacs de pirates a les costes i es posen les bases per a l'estructuració del model modern dels moros i cristians.

Coetàniament, a Catalunya localitzem notícies d'arcabussers: el ball de Joan de Serrallonga, l'exponent més notable d'una festa presidida pel so eixordant de bandolers i altres personatges que exhibien armes. Alhora és l'únic exemple que ha pervingut dels balls de bandolers. El període de màxim conreu d'aquests balls fou el segle XIX. Això no obstant, el ball de Serrallonga és més antic i ha de considerar-se el pare de la resta de balls parlats en què intervenien aquests *ferotges* personatges. Els investigadors el situen al XVII, malgrat que la primera còpia conservada és de 1760 a Tona. Les notícies històriques de representacions no van més enllà del 1805, sent recollides per Rafael d'Amat, Baró de Maldà, a Vilafranca del Penedès. També és el ball parlat més representat i un dels pocs estesos més enllà de la Catalunya Nova.

SALVADOR PALOMAR

La Tronada, per la festa major de Sant Pere de Reus.

canterella femella. La traca amb canterelles mascles s'anomenà *disparà* o *masclatà* i corresponia a festes d'homes i sants, mentre que la de canterelles femelles seria la *disparà femella*, per a festes de dones i santes.

La popularització de les *disparaes* de traca generà la professionalització. Els picapedrers de Burjassot, Godella, Bétera, Montcada o Paterna, esdevien els traquers a les celebracions locals. La gran demanda feia que haguessin de traslladar-se fora del seu poble. Aquests moviments originarien els consuetudinaris tres trons d'avís amb què, ritualment, comencen les exhibicions pirotècniques. Quan el traquer arribava a la població que l'havia contractat, ho feia saber amb tres canterelles mascles, coneguts com *tocs d'entrà* o *entrà de traca*. El fenomen traquer no arribà a la ciutat de València.

El decret de Nova Planta de 1716 prohibí la tinença d'armes als catalans que no ocupaven càrrecs en l'admini-

La paraula *carretillas* com a artifici apareix el 1722 a Vilanova i la Geltrú, per la festa major de Sant Antoni. L'Obreria de Sant Antoni pagà, per una banda, pel treball de fer les carretilles, i, per altra, va sufragar les despeses per *carretillas* i rodes, que es feren venir de Barcelona. Els comptes apunten dos conceptes: la fabricació de carretilles i l'adquisició d'artificis. Tot i que actuava el ball de diables, les carretilles també s'usaven en exhibicions pirotècniques. El 1734, a Sitges també apareix la paraula *carretillas* pel trasllat de la Mare de Déu del Vinyet a la seva ermita. L'Ajuntament pagà per elles, la corda i tirar-les. No hi ha cap referència al ball de diables, per la qual cosa es tractaria d'una exhibició pirotècnica.

A partir del 1741 es desenvolupen les soldadesques: Alcoi i Bocairant, 1741; Castalla, 1743; Cocentaina i Villena, 1750; Elx, 1754; Montfort, 1769; Biar, Ibi, Onil,

LA IL·LUSTRACIÓ I LA DEMOCRATITZACIÓ DELS FOCs ARTIFICIALS

A les acaballes del XVIII, la Il·lustració estén els focs al conjunt de classes socials, deixen de ser patrimoni de festes cortesanes i reials i esdevenen espectacle públic de consum democràtic. El 1771, el mateix Baró de Maldà descriu la festa major de Vilafranca i explica que la vigília hi hagué «un abultat castell de foch artificial». Aquesta és la primera descripció que coneixem d'un castell de foc a Catalunya entès com a espectacle públic de factura similar als d'Europa. El castell vilafranquí és la simulació d'un assalt a una fortalesa, estructurada en diferents números. Les carretilles i els xiulets o xiuladors en són el primer. També s'enumeren els mascles o morterets –soroll–, les magranes i els trons –també de soroll i que poden ser mascles, més contun-

dents, o femelles—, rodes de foc i figures ignies.

Per contra, les limitacions sobre la festa reapareixeran amb els mateixos il·lustrats, amb una política d'atac a tot allò ancestral i autòcton. Entre les prohibicions notables hi ha les del rei Carles III (1771) de realitzar tirs amb arcabussos dins les poblacions i la del conjunt d'elements —entre ells els de foc— que precedien la part religiosa de les processons (1780). És de lectura obligada la *Memoria para el arreglo de la policía de los espectáculos y diversiones públicas, y sobre su origen en España* (1790), de Gaspar Melchor de Jovellanos, en què proposa l'abolició de la teatralitat popular per les «necedades e indecencias» que inclouen.

El 1793 es transporta un castell des de Manresa fins a Vilafranca en un matxo i, suposadament, en un carro. Els comptes parlen de *venir a plantar-lo* i *tirar-lo*. S'estructura sobre ferros i s'identifica *fer la piràmide* de fusta amb decoracions festives. Anotem la corda de les carretilles, referida al lligam que entrellaçava el coet pròpiament dit amb el dispositiu per posar-les al ferret de la maça d'uns hipotètics diables no esmentats, o bé a una mena de traca de carretilles. El 1795, a Berga apareix el mot *fuet* per als artificis de la Patum, lèxic que es retroba a Solsona.

Acabada la guerra del Francès, el 1814, les autoritats borbòniques no volien que els traquers valencians desapareixin i s'afanyaren a establir prohibicions. Oficialment mai no foren autoritzades, però es té constància de l'encesa de traques. A la capital les autoritats marcaven el cicle festiu, mentre que a la resta del país la ritualitat s'imposava a l'oficialitat. Es forgen nous morters en un desenvolupament impressionant de la pirotècnia que, al XIX, va esdevenir símbol identitari dels valencians. A meitat del segle XIX, la *cordà* ja es un acte festiu plenament consolidat a molts pobles del País Valencià. En les *cordaes* i *coetaes*, els festers solien disparar coets borratxos que es carregaven en canyes reforçades amb un fil i, posteriorment, en tubs de cartró. S'encenien a mà o es muntaven en el carro o barca, un bastidor de ferro o fusta que es mou per una corda o fil-

ferro. També es desenvolupen els trams de trons, a partir dels quals naixerà la traca valenciana: bocins de canya als quals es lligaven trons o masclets de paper cartró. La canya fou substituïda per la metxa —descoberta i després embolicada amb paper— i es lligà tot a una corda. Paral·lelament, es crearen les *nuvols de canterella*, és a dir, les disparades cap als núvols, també anomenades *disparades de torre campanera*: focs aeris únicament sons, dissenyats amb la combinació d'eixides o coets voladors de canya o bé amb morters o *canterelles* de fusta. Les darreres podien tenir una càrrega única o tro —la *ceba*—, o bé produir diversos efectes —es *panolles*.

També durant el primer terç del segle XIX es desenvolupa un altre dels models festius del País Valencià: els moros i cristians. Es forjà a partir de la primitiva soldadesca dels arcabussers del XVI. Els nous aires liberalitzadors del XIX i les noves fórmules associatives configuren el model de l'arcabuseria, de les desfilades o entrades, i de diverses associacions en cada bàndol, moro i cristià.

El 1815 coneixem un pirotècnic —lo *Set Oficis*, de la família Sadasé— a Vilafranca capaç de preparar els *trenta trets* del drac i el castell, amb la participació d'un fuster que el planta. El 1816, el castell i els trets del drac es paguen a l'apotecari Dalmau Pou,

qui feia la part química, i a l'espardenyer Francisco Mayner, qui lligava els coets. No es parla de piràmide, sinó de «para el tablado del dit castell». El 1820 es documenta un important manual il·lustrat de pirotècnia, probablement escrit a Viena en alemany per Polly Graffenberger i Colonello Pillzupner.

A Vilafranca, el 1821, el pirotècnic Francisco Mayner prepara *estrelles* per al ball de diables, terminologia que amaga les espurnes d'una carretilla i es perpetua fins al 1860. El 1824 s'incorporen a Vilafranca els globus aerostàtics —la *bomba de gas*—, encarregats al pirotècnic. Deu anys més tard, el 1834, la nova fàbrica belga de Jean-François Hendrickx, d'Antwerp (Flandes), llua en la capçalera els noms de «Artificier & Ballonier», amb dibuixos de rodes, figures, coets i morters, al costat de globus, fet que explica la relació entre els dos oficis arreu d'Europa.

Paral·lelament a la revolució valenciana basada en la participació, a partir dels trenta, els focs esdevingueren espectaculars quan els pirotècnics italians afegiren clorat potàssic —obtingut per Berthollet— a la fórmula preexistent, que posava molt més oxigen en la reacció química i la feia cremar més ràpidament i amb més temperatura. El 1845, la nissaga dels Ruggieri publica a França el primer tractat

Els Cremats d'Olost, correfoc a Santa Creu de Joglars (Lluçanès).

*Tartaruga
de Massalfassar.*

pirotècnic amb fórmules per a composicions de colors.

A Catalunya havien adquirit importància les entrades de les processons, com a Vilafranca. El 1842 es va encendre una roda quan la processó va tornar a la basílica, posant les bases d'un acte emblemàtic. L'any següent s'anomenà *cuadro de foc*, i el 1848, *sa entrada*. Els focs ja són part indissociable de les festes majors, en què caldrà cercar espais més amplis que superin l'estretor dels nuclis històrics, com a Vilafranca el 1842. El 1844, el Serrallonga vilafranquí usa *cartutxos* i *pistons*. També a Vilafranca, el 1849, apareix la paraula *sortidors* aplicada per primer cop a drac i diables. A la Santa Tecla tarragonina, entre 1859 i 1862, gràcies a Pin i Soler, tenim una altra descripció sobre la tècnica dels castells. Rica lèxicament, evidencia l'alternança entre coets de canya senzills, efectes fixos, giratoris, imatges dels sants, bombes de tro i de color. També presenta l'efecte del *moro de foc*, l'origen del qual és a Trento el 1549: l'esfera de pólvora al capdamunt del castell explota i deixa anar els coets, com a la *cordà* de Paterna.

En la dècada dels seixanta del segle XIX, el descobriment i l'obtenció industrial del magnesi i, més endavant, el 1894, de l'alumini, acabaran de dotar als focs d'esplendor, apropant-nos molt a una gamma

de colors i efectes que s'assemblava bastant a la del segle passat. El creixement de l'espectacularitat s'observa també amb l'augment de rivalitats entre els pirotècnics. No és estrany, doncs, que el 1891 se celebrés a Tarragona, per Santa Tecla, el primer concurs de focs de què es té notícia arreu del món.

A cavall del XIX i del XX, la traca arribà a la ciutat de València a través de la *falla*, la *mascletà* i la *nuvolà*. En canvi, la *cordà* no hi entrà, amb la qual cosa es continuaven diferenciant les manifestacions de comarques i les de la capital. Fins aleshores es continua parlant de traquers que disparen traques en diverses modalitats: *mascletà*, *femellà*, *cordà*, *nuvolà*, *escopetà* o *honorà*, *falla*... Les falles havien nascut a partir del *parot* o giny de fusta del qual els artesans penjaven llums d'oli o gresols a l'hivern i que cremaven a la primavera. El *parot* es vestia amb roba vella i s'hi afegien trastos inservibles que avivessin el foc. Així, les falles es desenvoluparen fins als impressionants monuments de cartró o poliuretà bastits sobre una estructura de fusta.

El 1898, a Paterna són manifestacions diferents els *morterets*, l'*engraellat*, el *castell de focs* i la *cordà*. S'arribaren a disparar tres mil morterets, xifra que dona idea de la seva dimensió. A Catalunya els morterets eren sinònim de tronada.

EL SEGLE XX: EL TRIOMF DEFINITIU DELS CASTELLS DE FOCs

El segle XX és el de l'exportació de la pirotècnicia xinesa. Al període Xuantong (1909-1911) els focs xinesos viatgen a una vintena d'estats d'Àsia mateix, Àfrica, Amèrica, Oceania i Europa. La Fira de València de 1908 inicia la substitució de les manifestacions pirotècniques ancestrals dels Països Catalans pel predomini del castell de focs. L'exotisme i l'espectacularitat van fer que, primer a València i després arreu, s'exigís als traquers que imitessin els castells que substituïren les *nuvols* i *corda*es, a diferència de les *mascleta*es, que es mantingueren.

La primera guerra mundial, entre 1914 i 1918, desenvolupà les aplicacions bèl·liques de la pirotècnicia, com la il·luminació del camp d'acció en atacs nocturns, i algunes fórmules es redestinarien a usos civils. A la celebració de la victòria al París de 1919 es van usar coets per a atacs nocturns. Les turbulentes circumstàncies polítiques internacionals dels anys trenta i quaranta tenen conseqüències directes sobre la pirotècnicia i la festa. Per una banda, fan entrar en crisi el sector xinès fins a la fundació de la República Popular de la Xina. Per una altra, la guerra conduí a noves variants de pólvora, molt més potent

malgrat la inferior quantitat usada. Això provocà una major espectacularitat dels focs aeris però alhora un major risc en la *masclètà* i la *cordà*, on el contacte directe amb el participant és gran.

La postguerra a l'Estat espanyol portà un dur replantejament de les festes dels Països Catalans. Catalunya en fou víctima destacada. La pólvora i, en especial, les tronades i els grups de foc pràcticament van desaparèixer. Al País Valencià les mesures de seguretat en les mascletaes les salvaren d'un procés regressiu. En canvi, tot i que s'afegí el casc i indumentària protectora com el mono de motorista, després de cuir, la *cordà* desaparegué en moltes poblacions. En el darrer terç del segle XX, en algunes poblacions valencianes, especialment Paterna, la *cordà* passà de ser manifestació participada a esdevenir espectacle. Els castells de foc foren els veritables protagonistes, i no serà fins a la restauració democràtica del 1976 quan es reintrodueixen en la festa els antics costums perduts o prohibits, especialment l'ús popular de la pirotècnia.

BIBLIOGRAFIA ESSENCIAL

- AGUIRRE, R.: *Los fuegos artificiales*. El festival de San Sebastián, Cruzcampo, Bilbao, 1998.
 AMAT, R.: *Viatge a Maldà i anada a Montserrat*, PAM, 1986.
 ARIÑO, A.: *La ciudad ritual. La fiesta de las Fallas*, Anthropos, Ministerio de Cultura, Barcelona, 1992.

- ARIÑO, A.; SALAVERT, V.L.: *Calendari de festes de la Comunitat Valenciana*, Bancaixa, València, 2000.
 BERTRAN, J.: *Manual sobre el foc i la pirotècnia en les festes*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2006.
 BLANCH, J.: *Tocats de foc. Simbologies festives i vïbries ancestrals*, Ajuntament de Tarragona, El Mèdol, Tarragona, 2003.
 BROCK, A. St H.: *A History of Greek Fire and Fireworks*, George G. Harrap & Co. Ltd., Toronto, 1949.
 CASTELLANO, A.: *Historias de la traca*, Denes, 2001.
 D.A.: *Els balls parlats a la Catalunya Nova (Teatre popular català)*, El Mèdol, Tarragona, 1992.
 D.A.: *El Ball de Diables de Tarragona. Teatre i festa a Catalunya, Ball de Diables*, El Mèdol, Tarragona, 1993.
 D.A.: *Les mil cares del foc*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2000.
 D.A.: *Festa Major Vilafranca del Penedès*, Ajuntament de Vilafranca, 2002.
 D.A.: *Serrallonga Déu vos guard. Història, cultura i tradició del bandoler Joan Sala, àlies Serrallonga. El ball parlat de Perafita (Lluçanès, segle XVIII)*, Centre d'Estudis del Lluçanès, Prat de Lluçanès, 2004.
 ESCOLA DE GRALLERS: *Els entremesos (1ª part)*. Bestiaris, Sitges, 1984.
 — *Foc i Diables*, Sitges, 1985.
 FERRIOLS, J. E.: *La pirotècnia valenciana*, Carena, Alaquàs, 1998.
 FERRIOLS, J. E.; PAGOLA, Mikel; SOLÀ, J.: *Pirotècnia en València*, Ajuntament de València, València, 2008.

- FLORES, M.; PALOMAR, S.: *La Tro-nada. Festa a Reus*, Carrutxa, Llibres Gaudí, Reus, 2001.
 GALLARDO, J. M.: «La festa del Pi, de Centelles», *Muntanya*, 741, oct. 1985, pp. 515-519.
 MASSIP, F.: *Història del teatre català, 1. Dels orígens a 1800*, Arola, Tarragona, 2007.
 MONTEBELLO, P.: *Fireworks! Four centuries of pyrotechnics in prints & drawings*, The Metropolitan Museum of Art, Nova York, 2000.
 PALOMAR, S.; FONTS, M.: *La festa de Sant Antoni al Matarranya*, Associació Cultural del Matarranya, Carrutxa, 1993.
 PARTINGTON, J. R.: *A history of Greek fire and gunpowder*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1999.
 PIN, J.: *La família dels Garrigas*, Edicions 62, la Caixa, Barcelona, 1980.
 PLIMPTON, G.: *Fireworks*, Doubleday, Garden City, New York, 1984.
 RIBAS, A.: *Passant comptes amb sant Fèlix Màrtir. El Llibre de l'Administració del patró de Vilafranca del Penedès, de 1778 a 1876*, Ajuntament de Vilafranca del Penedès, 1999.
 RUMBO, A.: *Patum!* Amalgama, Barcelona, 2001.
 SALATINO, K.: *Incendiary Art: The Representation of Fireworks in Early Modern Europe*, J. Paul Getty Museum, Los Angeles, 1997.
 WATANABE-O'KELLY, H.; SIMON, A.: *Festivals and Ceremonies. A Bibliography of Printed Works relating to Court, Civic and Religious Festivals 1500-1800*, Mansell, London, 2000.

LA CASETA DEL PLATER

CRÒNIQUES MUSICALS DEL PAÍS INVISIBLE

Bloc d'actualitat musical d'ací i d'allà: <http://blocs.mesvilaweb.cat/frechina>